ئىمىن ۋاڭ ھەققىدە

مەلۇمكى، ھەر بىر دەۋرنىڭ ئۆز قەھرىمانى بولىنىدەك، ئەينى شۇ دەۋرنىڭ مىللىي ئاسىي ۋە مىللىي خائىنلىرىمۇ بولىدۇ. خەلق ئۇزىنىڭ ئەينە شۇنداق قەھرىمان ئوغۇل-قىزلىرىغا ئاپرىن ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ نامىنى ئەبەدىل-ئەبەت ياد ئېتىپ پەخىرلەنسە، مىللىي خائىنلارغا لەنەتلەر ئېيتىدۇ.

بىزنىڭ تارىخىمىزدا ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ پېشۋاسى ھىدايەتۇللاھ — ئاپاق خوجا (ئاپاق-ئۇيۇق سوزىدىن بولۇپ، كەڭلىك، دۇنيا كەڭلىگى دېگەن مەنالارنى بېرىدۇ، **تەھرىرات ئىزاھى**) 17-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئىشانلىق ھاسسىغا تايىنىپ، ھاكىمىيەت ئۈچۈن ئوز دىنىدىن ۋاز كېچىپ، لخاسادىكى چوڭ ئىبادەتخانا لاماسۇندا لاما دىنىنى قوبۇل قىلغان، شۇنىڭ بىلەن دالاي-5نىڭ نەزىرىدىن ئوتۇپ، ئۇنىڭ يوللانمىسىنى ئېلىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھامىيلىقىدا قەشقەرىيەنى قانغا مىلەپ، سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئورنىغا جۇڭغارلارغا تابە قوچاق ھاكىمىيەتنى تىكلىدى.

ئاق تاغلىق گۇرۇھنىڭ مۇرتىلىرىدىن بىرى ئىمىن خوجىمۇ مەنسەپ ئۈچۈن مىللەت مەنپىيتىنى، ۋەتەننى سېتىش يولىغا ئوتكەن ئىدى. بىز ئۇنىڭغا ئىمپېراتور چەنلۇڭ تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان ۋاڭلىق مەنسۈپى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئوتمەكچىمىز.

مانجۇر-خىتاي خانى چەنلۇڭ (1735-1797-يىللار) جۇڭغار خانلىقى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرغان دەۋرلەردە مانجۇر-خىتايلارغا تەرەپدار بولغانلارغا ۋە ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ئازاتلىق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشتا «خىزمەت» كورسەتكەنلەرگە پادىشا جاساق-ۋاڭلىق مەنسۈپىنى بەرگەن ئىدى. ۋاڭلىق مەنسۈپى توغرىسىدا ئالىم ۋە يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئوتكۇر «ئىز» ناملىق تارىخىي رومانىنىڭ 33-بېتىدە (1984-يىل، ئۇرۇمچى) شۇنداق دەپ يازىدۇ: «ۋاڭلىق ياكى تارخان-دارخان (موڭغۇلچە) بىر خىل مەنسەپ ياكى ئۇنۋان نامى، قېدىمىي موڭغۇل ۋە تۇركىي قەبىلەردە ئاددىي خەلقتىن كېلىپ چىقىپ، ھەربىي ياكى باشقا جەھەتلەردە چوڭ خىزمەت كورسەتكەنلەرگە تارخان-بەگلىك ئۇنۋان بېرىلەتتى، مۇنداق ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلەر سىياسىي-ئىقتىسادىي جەھەتتىن بىرمۇنچە ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ، ھوكۇمران تەبىقە ئەزاسىغا ئايلىناتتى. ئوزىدىن كېيىن بۇ ئىمتىيازلار ئەۋلادلىرىغا مىراس بولۇپ قالاتتى.

قومۇلدا ئۇنجى قېتىم 1606-يىلى مۇھەممەت شاخوجا ۋاڭلىق تۇزۇم ئورناتقان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا مەمۇرىي جەھەتتىن يەكەن سەئىدىيە خانلىقىغا قاراشلىق بىر ھاكىمبەگ بولۇپ تۇرغان ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى جۇڭغارلار توپىلىڭىنى تىنجىتىشتا مانجۇر خانلىقىغا چوڭ خىزمەت كورسەتكەنلىگى ئۈچۈن 1668-يىلى كاڭشى (1661-1727-يىللار) خان ئەبەيدۇللاغا بىرىنچى دەرىجىلىك تارخان بېگى مەنسۈپىنى بېرىپ، شەرقتە شىڭ شىشادىن غەربتە 7 قۇدۇقچە (تۇرپان بىلەن قومۇل چېگارىسى) بولغان پۈتۈن قومۇل ۋادىسىنى ئۇنىڭغا جاساق قىلىپ بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ 1928-يىلى شامەخسۇت ۋاڭ ئولگەنگە قەدەر تارخانلىق، جاساق ئىمتىيازى ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كەلدى. شامەخسۇت ۋاڭ ئولگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى نەزەرگە كەلگەندە (1933-يىل) قومۇلدىكى ۋاڭلىق تۈزۈمى ئاتاقتا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ، ئاخىرىدا بېكار قىلىندى.

نىزامىدىن ھوسىيىن «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنالىنىڭ 1987-يىل، 5-سانىدا (46-بەت) ۋاڭلىق تۈزۈمىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا پەيدا بولۇشى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇرھانىدىن خوجا ئىسيانىنى باستۇرۇشتا چىڭ خاندانلىقى قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ قوشۇن ئەينى چاغلاردا بۇرھانىدىن خوجىدىن زەربە يەيدۇ. شۇ زەربە يېگەنلەر قاتارىدا چەنلۇڭ خان ھۇزۇرىغا قېچىپ بېرىپ، پانالىق تىلىگەن «قاراتاغلىق» 7 خوجىنىڭ، جۇملىدىن قومۇللۇق يۇسۇپ خوجا، تۇرپانلىق ئىمىن خوجا، كۇچارلىق ھۇداي خوجا، بايلىق سېيىت ئابدۇللا خوجا، ئۇچتۇرپانلىق خوجىسى خوجىلارنىڭ ياردىمى بىلەن بۇرھانىدىن ھاكىمىيىتى تەلتوكۈس تار-مار قىلىندۇ. بۇلارغا ئىمپېراتور چەنلۇڭ ۋاڭلىق، گۇڭلۇق، بەسىلىك ئۇنۋانلىرىنى بېرىدۇ».

ژۇقۇرىدا ئىسىملىرى قەيت قىلىنغان شەخسلەر خىتاي-مانجۇر خانلىقىغا ئېتىقادى بىلەن سەجدە قىلىشقان بولسا، ئوز ۋەتىنى ھەم خەلقىگە ژىركىنچلىك بىلەن خىزمەت قىلىشىپ كېلىشكەن ئىدى.

ئەندى ۋاڭلارنىڭ دەرىجىسىگە كېلىدىغان بولساق، بىرىنچى ئورۇن قومۇل ۋاڭىغا بېرىلگەن. چۈنكى قومۇل ستراتېگىيەلىك جاي بولۇشى بىلەن بىللە بۇ ۋاڭلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن ۋە ئىزچىل ھالدا مانجۇر خانلىقىغا ساداقىتى بىلەن باشقا ۋاڭلاردىن ئۇستۇن تۇراتتى.

تۇرپانلىق ئىمىن خوجا ئۇستىدە توختىلىشتىن ئىلگىرى شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە شىمالدا خوڭتەيجى، جەنۇپتا ئاپاق خوجا ھوكۇمرانلىقىدا، ئۇلارنىڭ بالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش كۇرىشىنىڭ كەسكىنلىشىپ كەتكەنلىگىنى تەكىتلەپ ئوتۇشىمىز لازىم. تۇرپاندا ئىشانلىقتا داڭ چىقارغان ئىمىن خوجا موشۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، كاتتا مەنسەپ، چوڭ ئابروي تاماسىدا مانجۇر-خىتاي ئىمپېراتورى يۇئەن چەن-ئىن چۇەن (1723-1735-يىللار)غا ئوزىنىڭ تابە ئىكەنلىگىنى بىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئەلچىلەر ئومىگىنى ئەۋەتىدۇ. كېڭەيمىچىلىك تەسىر دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش نىيىتىدە تۇرۇۋاتقان ئىمپېراتورغا ئىمىن خوجا ئەلچىلىرىنىڭ كېلىشى خان سارىيىدا كۈتۈلمىگەن ۋەقەنى پەيدا قىلدى. چۈنكى ئىسيانكار خەلقتىن بۇنداق ئەھۋالنى زادىلا كۈتمىگەن ئىمپېراتور چەكسىز خوشاللىقىدىن خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلەرگە ھەددى-ھېساپسىز سوغىلار بېرىپ قايتۇردى. ئىمىن خوجىغا ئىمپېراتور جاساق بېگى (ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالىدىغان ئەمەل) ئۇنۋانىنى 1732-يىلى خاننىڭ مەخسۇس يارلىقى بىلەن تارتۇقلايدۇ. يارلىقتا: «ئەۋزادى سوپى خوجىلاردىن بولۇپ، ئاتىسى نىياز خوجا تۇرپاننىڭ ئاخۇنى، ئىمىن خوجا بولسا ئوز قەبىلىسى بىلەن توكچۇلدە تۇرىدۇ» دەپ كورسىتىلگەن («ئۇيغۇر زىمنى تەزكىرىسى» 4 جىلدلىق. تېيىپجان ھادى «ئىلى تارىخى ماتېرىياللىرى» 1-توپلام، 58-بەت).

مانجۇر-خىتاي خانلىقىغا تابەلىك بىلدۇرۇپ، خىتاي مۇستەملىكچىلىرىنىڭ گۇماشتىسىغا ئايلانغان ئىمىن خوجا تۇرپان ئويمانلىقىدا تېخىمۇ كورەڭلەپ كېتىدۇ. ئامما جۇڭغارلار ئىمىن خوجىنىڭ ئوز خەلقىگە ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا قاتتىق زەربە بېرىدۇ. بۇ زەربە بىلەن ئۇ تۇرپاندا تۇرالماي، ئوز سوپىلىرى بىلەن (بەزى مەنبەلەردە 10مىڭ كىشى دەپ كورسىتىلىدۇ) گەنسۇ (گەنسۇنىڭ دۇڭخۇاڭ رايونىغا بېرىپ، بوز يەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئامىرسانا ئوز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مانجۇر-خىتاي تەجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش باشلىغىنىدا ئىمپېراتور چەنلۇڭ 1755-يىلى جۇڭغارلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن جاۋخۇي قوماندانلىقىدا ھەددى-ھېساپسىز قوشۇن چىقىرىپ، جۇڭغارلارغا قارشى ھۇجۇمغا ئوتىدۇ. شۇ چاغدا ئىلىدا جۇڭغارلار قولىدا نەزەربەنتتە تۇرغان كىچىك خوجا (مۇھەممەت ئىمىن، ئۇنى خان خوجا دەپمۇ ئاتايدۇ) مانجۇر-خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ جۇڭغارلار ئۇستىدىن ئېلىپ بارغان ۋەھشىلىكلىرىگە تاقەت قىلىپ تۇرالماستىن، ئوز قول ئاستىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە دۇشمەنگە قارشى كۈرەشكە ئاتلانغان بولسا، دۇڭخۇاڭدىن تۇرپانغا قايتىدىن كوچۈپ كەلگەن ئىمىن خوجا بۇنىڭ ئەكسىنى قىلدۇ. ئۇ ئوز سوپىلىرىنى قوراللاندۇرۇپ، مانجۇر-خىتاي گېنېرالى جاۋخۇي قوماندانلىقىدىكى قوشۇنغا ماسلىشىش ئۈچۈن تۇرپاندىن يۇلتۇز ئارقىلىق ئىلىغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. يولدا ئابرال ئېقىنىغا قامىلىپ قالغان بىر قىسىم چېرىكلەرنى قۇتۇلدۇرۇپ، جۇڭغارلارنى تار-مار قىلىشنىڭ بېشەپقەت ئۇرۇشلىرىدا ئىشتىراك قىلدۇ.

ئىمىن خوجا ئوزىنىڭ ئەستايىدىل سادىقلىقىنى ئىپادىلەش مەخسىتىدە جەنۇپقا يۇرۇش قىلىپ، 1757-59-يىللاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئازاتلىق ئۇرۇشلىرىنى باستۇرغاندىن كېيىن ئوز ئەسكەرلىرى بىلەن ئىلىغا قايتىپ چىقىپ، ئابرال ئېقىنىنىڭ كۈنگەي، قاش دەرياسىنىڭ ساھىللىرىدا سېپىل سوقتۇرۇپ، يەر ئېچىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تېيىپجان ھادى «ئىلى كۈڭ-بەگلىرى» دېگەن ماقالىسىدا: «ئىمپېراتور چەنلەڭ ئىمىن خوجىنىڭ خانلىققا تابەلىك بىلدۇرۇپ، ساداقەتلىك كورسەتكەنلىگى، مەنچىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇيغۇنلىشىپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىنى تىنچلاندۇرۇش ئۇرۇشىدا خىزمەت كورسەتكەنلىگىنى يۇقۇرى باھالاپ، ئۇنى ۋاڭلىق ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلاپ، ھەر قايسى ئورۇنلارغا يەرلىكلەردىن ئەمەلدارلار تايىنلاشقا توغرا كەلسە، ئىمىن ۋاڭ ئەۋلادىدىن بەلگىلەيدىغانلىقىنى ئۇختۇرۇپ، تۆۋەندىكى يارلىقنى چۈشۈرىدۇ: «قومۇل-تۇرپان ئىككى ئورۇندىكى ئۇيغۇرلار دولەتنى قوللىدى. باشقا ئورۇنلاردىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن مەن ئۇ ياقنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن ئىتائەتمەنلىك بىلدۇرگەنلەردۇر. ئىمىن خوجا كۈچىنى كورسىتىپ كېلىۋاتقىنىغا 30 يىل بولدى. بۇلارغا ئايرىم-ئايرىم ئىلتىپاتلار كورسىتىمەن. بەزىلەرنى ئومۇرلۇك، بەزىلەرگە ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالىدىغان ئۇنۋان-ئورۇن ئىنئام قىلىمەن».

بىز، يەنە شۇ تېيىپجان ھادىنىڭ ئەشۇ ماقالىسىدىن ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىنماستىن ئىلگىرىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ بالىلىرى چەنلۇڭ خاننىڭ تۆۋەندىكى ئىلتىپاتلىرىغا مۇيەسسەر بولغانلىقىنى كورىمىز. مەسىلەن، چەنلۇڭ 1761-يىلى 8-ئايدىكى يارلىقىدا شۇنداق دەپ كورسەتكەن: «ئىمىن خوجا بىر يىلدىن بۇيان ئەسكىرىي ئىشلارنى ئىشلەپ تۇردى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان، ئىككىنچى ئوغلى مۇسا تۇرپاندا خىزمەت ئىشلىدى. ئۈچىنچى ئوغلى ئورانزىپ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇردى. بۇلار خىزمەتنى ياخشى ئىشلىگەنلىكلىرى ئۈچۈن ئىككى كوزلۈك ئوتىغات (توز پەيلىك تاج) بېرىلسۇن».

ئىمىن خوجا مانجۇر-خىتاي ھوكۇمىتىگە پۈتۈن ئائىللە-تاۋاباتى بىلەن ساداقەتلىك كورسەتكەنلىگى ئۈچۈن چىڭ ۋاڭلىق مەنسەپكە ئىگە بولغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىمىن خوجا شۇ دەۋردە مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار دىيارىدىكى ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى ئىدى، ھەتتا ئۇنىڭ ئولۇمىمۇ بۇددا دىنى ئەنئەنىسى بويىچە ئوزىتىلدۇ، بۇنى ئىمپېراتور چەنلۇڭنىڭ ئۇنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلانغان تەزىيەنامىسىدىن ئوچۇق كورۇش مۇمكىن، چەنلۇڭنىڭ 42-يىلى -مىلادى 1777-يىلى 10-ئايدىكى يارلىقىدا: «باۋچىڭنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ چىز ۋاڭى ئىمىن خوجا ۋاپات بوپتۇ. ئۇ بىزگە كوپ خىزمەت قىلىپ، ئالەمدىن ئوتتى. چوڭقۇر ئېچىنىمىز ھەم ياد ئېتىمىز. دەپنىسىگە 500 سەر كۈمۈش ئىلتىپات قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن باۋچىڭنى ھاراق، چاي نەزرىسىنى ئوتكۈزۈشكە ئەۋەتتىم. تەقدىم قىلىنغان كۈمۈشنى سىلەر تەرەپتىكى خەزىنىدىن چىقىم قىلغايسىزلەر» دېيىلگەن.

قادىر كېرىم.

بىشكېك شەھىرى.

دالاي لاما ۋارشاۋىدا

تىبەتنىڭ دالاي لامىسى ۋارشاۋىدا زىيارەتتە بولۇۋاتىدۇ. ئۇنى پولشانىڭ خېلسىنكى كومىتېتى ۋە ئىنسان ھوقۇقلىرى فوندى تەكلىپ قىلغان. تېچلىق نوبېل موكاپىتىنىڭ ساھىبى دالاي لاما پارلامېنت ئەزالىرى، كاردىنال يۇ گلېمپ بىلەن ئۇچراشتى، ئۇ ئوسۋېنسىمنى زىيارەت قىلدۇ.

لېكىن نوبېل موكاپىتىنىڭ يەنە بىر ساھىبى- پولشانىڭ پرېزىدېنتى لېخ ۋالېنسا دالاي لاما بىلەن ئۇچراشمىسا كېرەك. «پرېزىدېنتقا ئۇچرىشىش توغرىلىق ھېچ قانداق رەسمىي تەكلىپلەر بېرىلمىدى» -دەپ بىلدۈردى پرېزىدېنتىنىڭ مەتبۇئات كاتىبى، لېكىن ئۇنىڭ سوزلىرىگە قارىغاندا، ل. ۋالېنسا «كىمنىڭ ئېتىقادىك سوبىزى بولسا، ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلىشىش ئۈچۈن تەييار».

ئەلۋەتتە، بۇ يەردە مەسىلە چەت دولەتلەرنىڭ ئەرباپلىرىدىن تىبەتنىڭ روھانىي داھىسى بىلەن ئالاقە باغلاشتىن ۋاز كېچىشنى دائىم تەلەپ قىلىدىغان خىتاي ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ نارازىلىقلىرى بىلەن باغلىقتۇر. ئەتىمالىم، پولشا پرېزىدېنتىمۇ خخج بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى مۇرەككەپلەشتۇرۇشنى خالىمىسا كېرەك. جۇملىدىن، دالاي لامىنىڭ ئوزىمۇ ۋارشاۋا ئايروپورتىدا «ھېچ قاچان ھېچ كىمنى قىيىن ئەھۋالغا قويۇشنى خالىمايدىغانلىقىنى» ئېيتقان.

«گازېتا ۋىبورچا» بېجىڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرىغا قارىماي، دالاي لامىنى قوبۇل قىلغان پرېزىدېنتلار بىلەن باش مىنىسترلارنىڭ (شۇ جۇملىدىن ئاۋىش، چېخوسلوۋاكىيە، بولغارىيە، فرانسىيەنىڭ) ئۇزۇن تىزىمىنى بەرگەن. گېزىت شۇنداقلا ئوز ۋاقتىدا كوممۇنىستىك ھوكۇمەت «خۇسۇسىي شەخس» سۈپىتىدە قارىغان «پىكىرداشلىق» كەسپىي ئىتتىپاقىنىڭ لىدېرى لېخ ۋالېنسىمۇ شۇنداقلا كوپلىگەن دولەتلەر بىلەن ھوكۇمەتلەر باشلىقلىرىنىڭ قوبۇل قىلغانلىقىنى توغرىلىقمۇ ئەسلىتىپ ئوتىدۇ. قىسقىسى، پولشا پرېزىدېنتى مەھكىمىسى باشلىقىنىڭ ژۇرنالىستلارغا قىلغان بىلدۇرۇشىچە بۇ يەردە «ناھايىتى نازۇك مەسىلە» پەيدا بولغان.

لېۋىند كورنىلوۋ،

(«ئىزۋېستىيە»).

ۋارشاۋا.